

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНЫБАРЛАРГА БАЙЛАНЫШТУУ ТЕРГӨӨЛӨР

СААЛАЕВА Н. А.

Х.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети

УДК.49.-085.2

Кыргыз эли байыртадан эле жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын сырын, табийгый касиетин даана өздөштүрүшкөн, аларга өз учурунда аңчылык кылып, тузак тартышкан. Ит агытып, куш салып аңчылык өнөрдүн түрдүү жолдорун ойлоп табышкан. Бул, албетте, аңчылык өнөрдү өркүндөтүп, тиешелүү элдик номенклатураны, элдик терминологияны калыптандырган. Лексикалык бул катмар белгилүү илимпоз А.Биялиев тарабынан терең изилденген [2, 106 б.].

Эзелки замандардан адамдар от, суу, жер менен жан-жаныбарларга дагы ыйык күч катары сыйынып келишкен. Алардын мифтеринде, диний ишенимдеринде бүркүт, шумкар, карга сыяктуу айрым канаттуулар жылан, кескелдирик, хамелеон сымал сойлоочулар отту дүйнөгө алып келүүдө, дүйнөнү жаратууда, адамдарды ар кандай кырсыктардан куткарууда жардамчы күч катары каралып, ыйык эсептелишкен. Алсак, жырткыч канаттуу куштар эзелтеден сыйынуунун объектиси болуп келгендиги белгилүү. Легендарлуу Огуз каган өз тукумдарына таратып, тартуу кылган онгондордун (сыйынган ыйык деп эсептелинген жаныбар, канаттуулар) дээрлигин жырткыч куштар түзгөн. Уруктун мүчөлөрү онгон канаттуунун этин жешкен эмес.

Эзелки бука (бугу) тотемин кийинчерээк канаттуу жырткыч куштар алмаштыра баштаган. Анткени, бул тотем уруунун (уруктун) жырткыч куштай күч-кубаттуулугун аныктаган. Бүркүт буряттардын түшүнүгүндө жакшылыкты да, аны коштоп жүрчү кырсыкты да адамдарга жөнөтчү касиетке ээ болгон. Ушул эле бурят уламыштарында бүркүт кушу шамандардын түпкү бабалары катары баяндалат. Хакас-качиндерде да дал ушундай диний-мифологиялык түшүнүк болгон.

Дүйнө фольклорунда бүркүттү көпчүлүк учурларда күч-кубаттуу бийликтин, эркиндиктин, түбөлүктүүлүктүн, кыраакылыктын, ылдамдыктын, кооздуктун жана жеңиштин ж.б. символу катары чагылдырып келишкен. Мисалы, байыркы Египетте хандык белгини билдирсе, Франция Россия, Литва, Австрия жана АКШда салтанат белгиси катары колдонулат. Ал эми Индияда илим жана оттун кудайы болуп кездешсе, Иранда, Норвегияда катуу шамалды, Японияда коркунучсуздукту билдирет. Ошондой эле Монгол жана Иран мифологиясында да бүркүттүн коргоочулук күчүнө ишенишип, күчтүн жана адилеттүүлүктүн символу катары карашкан. Бул символдогу эки баштуу бүркүт; эки адамдын бир денеде болушун түшүндүргөн.

Кээ бир өлкөлөрдө баба дыйкандар бүркүттүн канатын жерге көмүп, катуу нөшөр жаандан ар кандай табигый кырсыктардан коргоп берекет алып келсин деген ниетте ага ырым-жырымдарды кылышкан. Ал эми бул көрүнүшкө каршы ишеним Жаңы Гвинея элдеринде кездешет. Алар бопон уругун тигип жаткан учурда бүркүт көрүп калса, көчөт жакшы өспөшүнө терең ишенишет. Якут түрктөрүндө болсо шерттешүүдө бүркүттүн аты менен ант беришсе, Азияда, баласыз аялдар бүркүткө сыйынып бала тилешкен.

Элибизде кыраан, алгыр куштарды *кан чокур*, *асмандын шери* деп тергешкен.

Жырткыч канаттуулардын тобуна кирген үкүлөрдүн балбандары - «ак үкү» менен «чоң үкү» болот. Үкүнүн бул түрү чычкандарды гана албастан, андан чоңураак айбанаттар менен канаттууларга да кол салышат. Чоң үкүнүн жүндөрү өтө кооз келгендиктен илгеритеден бери аларды, тебетей жана топуларга тагуу мода болгон. Элибиздин улуттук баш кийимин толуктаган үкү топунун аталышы ушунун негизинде жаралган. Мындан тышкары үкүнүн түн кушу, жыланач шыйрак, ийне шыйрак тергөө аттарын да эл арасында кезиктирүүгө болот.

Казактын Казбек уруусунун өкүлдөрү үкүгө тотем катары сыйнышканы маалым. Кыргыздар үкүнүн канатын, сөөгүн оорулуу жаш балдарды дарылоодо, төрөт учурунда ырым-жырымдар үчүн пайдалангандыктары белгилүү. Үкүнү өлтүрүүгө тыюу (табу) салынган.

Түн кушу аталган үкүнүн күлүшү, өлтүрүлүшү, үйгө кириши өлүм кабарчысы катары жорулуп, негизинен, көпчүлүк элдерде жамандыктын белгиси катары салмактуу кездешет. Мисалы, Европа жана Америка фольклорунда да жамандык жана өлүм жарчысы маанисинде колдонулат. Шотландиялыктар үкүнү күндүз көрүшсө, бир жамандык болоруна ишенишет жана коркушат. Ал эми Нив Фоундланд эли үкү сайраса, аба-ырайы бузулат дешет. Ошондой эле алардын айтымында үкү сайраса, чөнтөктөрүн сыртка чыгарып же отко туз чачса, үкү токтойт имиш. Калмактарда, буряттарда жана индиялыктарда жогорудагы келтирилген мисалдарга каршы ишеним жашайт. Алсак, калмактар үкүнү *ыйык куш* катары көрүшөт.

Байыртадан сулуулуктун символу болуп келген *куу (ак куу)* эзелки хуннуларда, түрктөрдө сыйынуучу канаттуу онгон болгондугун аныктаган көптөгөн маалыматтар белгилүү. Бул мифологиялык сюжет байыркы славяндардын мифологиясында (Кый, Лебед ж.б.) да кенен таралгандыгы анык. *Ак куу* - Сибирь элдеринин мифологиясында түрдүү касиеттеги колдоочу (покровитель) жана сактоочу (хранитель) функцияларына ээ болгон. Мисалы, тунгус тилдүү элдерде ак куу аңчылыкты колдоочу касиетине ээ болсо, селькуптарда, бурят, якут жана Саян-Алтай элдеринде ачык тотемистик белгилерге ээ болгон. Куудан - аялдар үй-бүлөлүк жыргалчылыкты, ынтымакты, сактоочуну, ал эми эркек кишилер аң уулоодогу колдоочуну көрө алышкан. Г.Н.Потанин бурят-хангиндерде бул уруунун ак куудан таралган деген уламыш бар экендигин жазат. Уруктун өкүлдөрүнө ак кууну өлтүрүүгө, ага зыян келтирүүгө табу (тыюу) салынган.

Эл арасында терең сыйлоо сезимине ээ болгон сүйүктүү ак кууларды *кышкы келгиндер, ак куш, көл чүрөгү, сулуу куштар* деп да тергешет. Ошондой эле аларды *шайыр куш* деп да аташат. Анткени, алардын көл үстүндө куушуп, канаттары менен суу чапкылап оюн салып жүргөнүн көп көрүүгө болот.

Арийне, кыргыздарда каргага тотемдик канаттуу катары тутунушканын айгинелеген фактылар болбогону менен башка түрк, монгол жана тунгус тилдүү элдерде бул канаттуунун этникалык аталыш, мифологиялык түшүнүк катары сакталып калышы урук аталышынын капысынан пайда болбогондугун бышыктайт. Жунгар (ойрот-калмак) уруулук бирикмесине киришинен дөрбөт (дэрбет) жана банттерде «*харгачууд*» - «*каргалар*» аттуу уруктар болгондугу маалым. Бул фактылар карганын монгол тилдүү урууларда да тотемдик канаттуу болгондугун тастыктары шексиз.

«*Карганын карк дегени өзүнчө кубат*» дейт кыргыз макалында. Карганын карк-карк деген үнү атынын келип чыгышына негиз болгон.

Памирдик жана авфгандык (оогандык) кыргыздарда аттанаар алдында эң биринчи көзүнө кара карга урунса жаман жышаана болот деп ишенишкен.

Байыркы мифологияда карга кудай катарында болгон канаттуу. Индияда карга ыйык куштун катарына кирет. Карганы урбайт, коркутпайт имиш. Үйгө кирген карганы айдап чыкпайт.

Сагызгандар өтө эле шамдагай, айлакер, ал тургай жырткыч да келишет. Элибизде жаңы төрөлгөн бөбөктү сагызгандын тили менен оозантса, бардык жан-жаныбардын тилин билип чоңоёт деген ишенимдин болгонун белгилей кетүү керек. Сагызгандардын дагы бир өзгөчөлүгү өздөрүнүн өң-түсүнө жараша кылыктары да шайкеш келет. Алар дайыма жаркырак буюмдарды издеп, аларды чогултушат. Ошондуктан элибизде аны *сылаң корооз* деп да аташат. Ал эми өңү-түсүнө карата *ала куйрук, узун куйрук* дешсе, сайраганына жараша аны *шакылдак* деп тергешет.

Тергөө сөздөр жана адаттар ар кыл аң айбанаттарында колдонулат. Аңчылык кенен жайылган элдердеги айбанат маданияты, жаныбар жана адам ортосундагы диний жана

сыйкырдуу байланыштын негизинде жаралган. Аңчылык, дыйканчылык менен оокат кылган элдерде жаныбарлар чоң мааниге ээ болгон.

Жаныбарларга сыйынуу боюнча мисалдардын бири аюуга таандык. Аюуга байланыштуу сыйынуу ырым-жырымдарын таш дооруна чейинки айрым окумуштуулардын эмгектеринен кезиктирүүгө болот. «Тайганын кожоюну» деген ат менен белгилүү болгон аюу бүгүнкү күндө да бугу, жолборс, бүркүт сыяктуу жандыктар менен бирге тотемдик ыйык жаныбар катары эсептелет. Сибирдин көпчүлүк элдердин аюуга байланыштуу жамааттык түлөө өткөрүү ритуал-майрамы сакталып келери маалым. Сибирдин суук, караңгы токойлорунун ээси аюу болуп саналат. Бул жаныбардын түшүнүү жана өтө сезгичтик касиети бар экендигине ишенүү күчтүү болгодуктан, аны өз атынан атоодон чочулашкан. Аңчылыкта өкүм сүргөн тыюу жана тергөө сөздөрү Сибирдеги түрк тилдеринде алтай, якут, хакастарда өзгөчө кеңири таралган. Мисалы, якуттарда аюуну 150дөн ашуун тергелген аттары сакталса (*karaoglan, kasoaglan, dagaki, kara ihtiyar, buyuk abat ormanin sahibi*) кыргыз тилинде анын: *кара кийик, сасык ооз, өтөгөн* деген үч тергөө сөзү жана тыюу салынган чыныгы аты - *аюу* кезигет. Бул маселе өзүнчө изилдөөгө алынган.

«Өтөгөнүн териси - өзү жатып ий болот» - деген макал бар элибизде. «Өтөгөнүн териси» - аюунун териси. Илгерки заманда кыргыздар өтөгө деп атаган. Макал ошол замандан калган. Монгол-калмак тилдеринде «*өтөгө*» - аюу. Өтөгөнүн терисин илгери кыргыздар көлдөлөң катары астыга салган. Ал абдан кадырлуу болгон. Кийин «*аюу*» деген сөздү колдоно баштаганда «*аюу талпак*» деген сөз жасалган.

Байыркы түрк тилдеринин диалектилеринде аюу «*aziq*», «*adiq*» формаларында айтылганы маалым (Махмуд Кашгари, т 1, 86; ДТС, 13). Азыркы Тува жана хакас элинин айрым диалектилеринде «*адыгы*», «*азыг*» түрлөрүндө айтылат. Булар менен катар Алтай жана Абакан тилдеринде тайне, чоң ата жана ата маанисиндеги сөздөр колдонулат. Түштүк Сибирь түрк элдеринде, өзгөчө саха-якуттарда аюуга байланыштуу табу (тыюу) сөздөрү кенен таралганы анык.

Анадолу түрктөрүндө аюу төмөнкүдөй тергелет: *apalak (аналак), kosaoglan (кожаоглан), toto (момо), dazlak (дазлак), gosaoglan (gosoglan) (гожаоглан-чоң бала/жигит), kaskir (кашкыр), kosaoglan (кожаоглан-чоң бала/жигит), kosso (косо), orhudo (орхудо)*.

Мамалагына карата: *apalak (аналак), ayibalagi (айы балагы), ayibalasi (айы баласы), bozur (бозур), dubas (дубач), fasil (фасыл), fetik (фетик), palak, palax, palk (палак, палах, палк)* [3, 128 б.].

Кыргыздардагы карышкырга байланыштуу ырым-жырымдар тотемизмдин изин чагылдыраы шексиз. Карышкырдын тиштери, тырмагы, тарамыштары ж.б. оорудан, түрдүү кырсыктардан сактоочу амулет болгондугу ырас. Мындай ишеним ырым-жырымдар Саян Алтайдын түрк-могол элдеринде (алтайлыктар, хакас, тува, тофалар, монголдор, буряттар, якуттар) абдан кенен таралган. А.М.Щербактын далилдөөсүндө карышкырдын түрдүү ат менен (эвфемизмдер) аталышы (мис., *бөрү, мачак, гурт/курт, кызыл карек, агыз кара* ж.б.) табу (тыюу салуу) салты менен байланышкан [4, 132 б.]. Бул салт Түштүк Сибирдеги түрк, тунгус тилдүү элдеринде бүгүнкү күнгө чейин жашап келет.

Бөрү карышкырдын ортосундагы салыштыруу фольклор жана этнография изилдөөлөрү көрсөткөндөй, бул жырткыч жандыктын түркчө чыныгы аты бөрү болуп, огуздардагы карышкыр, табу (тыюу) себеби менен пайда болгон «*коргонуу*» аты. Кыргыз-казак жана чуваш говорлорундагы *каскыр* жана *качкыр* аттары ушул сымал.

Карышкырга байланыштуу кыргыздарда: *ит куш, көк жал, көк серек, көк дангыт, улума, өң чунак, чуу куйрук, чаңды аяк, улуу, кашаба, кокуй, кудайдын ити, көркоо, ташкапкыр, аты жаман* деген тергөөлөрү аталып жүрөт.

Табышмактарда карышкырдын «*муналуу байтал*», «*байбарак*», «*кыйкырык*», «*чоботой*» деген атоолору учурайт. Мисалы, «*Букардан келген муналуу байтал, Буту-колу кыналуу байтал. Мунун жүрүшүн кара, Буту-колунун тырышын кара*», «*Кыядан чыккан*

Кыйкырык баатыр», «*Миң койду аралай чапкан Байбарак баатыр*», «*Үйдүн арты топ камыш, кууп кирди чоботой*».

Сойлоочу жаныбарлардын ичинен өзгөчө жылан чоң мааниге ээ. Байыртан элибизде жыландын териси бактысыздык алып келет. Ал эми тили байлык алып келүүгө жөндөмдүү деп эсептешкен.

Дүйнө элдеринин көпчүлүгүндө терисинин түлөп, жаңырып турушунан улам, өлбөстүктүн символу катары эсептелет жана байыркы элдерде тотем жаныбар болгон. Ошондуктан ага ыйык жаныбар катары сыйынышып, анын атын тике айтышпастан тергөөгө өтүшкөн. Мисалы, кыргыздарда *жылан дебей, азиз (ардактоо, урматтоо маанисинде), чылгый кайыш, токоч, түймө (топчу), узун курт, кара мар, түймө баиш* тергөө аттарын кезиктирүүгө болот. Ал эми табышмактарда анын тергелген формасы эске алынып жипке, кайышка, таякка салыштырылат. Мисалы, «*Алдымда алача жип жатат*», «*Чий түбүндө чылгый кайыш*», «*Талаага таяк ыргыттым*». Дал ушундай салыштырууларды хакас жана алтай табышмактарынан кездештирүүгө болот. «*В степи сальный ремень*» (хак.), «*Отцову веревку не мог взять*» (алт.), «*Медную плеть нельзя брать в руку*» («*Ез камсыны тотоп булмай*») (башк.), [1, 34 б.].

Жылан жөнүндө табу жана тергөө сөздөрүнө байланыштуу Евразия элдеринде орун алган ишенимдерди да кошумчалай кетели. Абхаздар жыланды амат дебей *аназа* (кыргызса сойлоочу) деп тергешет. Литвалыктар *piktoja* (орусча злая) же *merqoji* (орусча *пестрая*) деп тергейт. Индоевропа тилдеринде *мейе* аны бөлөк сөз менен *ползающая, зеленая, голая* деп аталарын аныктаган.

Ача туяктуу айбанаттардан алыска талыбай жүгүрө турган күлүгү *бугу* менен *маралдар*. Байыртадан бугуну кыргыздар өздөрүнүн келип чыгышы, түпкү теги менен байланыштырып, адамга дайыма жакшылык алып келүүчү, колдоочу жандык катары эсептешкен. «*Бугу, марал*» кыргыздардын түшүнүгүндө жакшылыктын, гуманизмдин символу болуп келген.

Белгилүү жазуучу Ч.Айтматовдун «*Ак кеме*» повестинде жана андагы айтылган уламыштагы *Бугу-Эне* адамга өмүр, денеге азык, күч-кубат берген, адам тукумун сактап калган ыйык зат катары сүрөттөлөт.

Бугу, маралдын легендада, эпосто да эне катары берилиши элдин тотемдик түшүнүгүнө байланыштуу болсо да, маралдардын дүйнөдөгү эң бир ыйык, асыл зат эне катары чагылдырылышын адам менен табияттын тамырын, тагдырын өтө эле жакындаштырып көрсөткөн жана таалим катары тартуулаган, гуманистик идеяларга сугарылган моралдык-этикалык үлгү катары андоого болот.

Байыртан бери ыйыктыкка айланган бугу-марал, эчки-текелерге ыксыз кол көтөрүп, тил тийгизип анын каарына калуудан коркушкан эл аларды *касиеттүү кайберен, шаа мүйүз, кудайдын малы, сергек аң, узун мүйүз* деп тергешкен.

Тотем - жаныбарлардын ичинен кыргыздар аңчылыктын объектиси болгон эчки-текеге өзгөчө маани беришкен. Эчки-теке, аркар, кулжа, элик калк арасында жалпысынан кийик же кайып деген ат менен белгилүү. Кийик-кыргыздарда «*кудайдын малы*» деген өзгөчө түшүнүктү аныктаган. Байыркы адамдарда аң уулоонун бир эле учурда сыйынуунун объектиси болуп келген эчки-текени (кийик, аркар, кулжа, бөкөн, элик ж.б.) ээси, сактоочусу болот деген ишеним сакталган. Кыргыздар жакынкы мезгилдерге чейин колдонулуп келген жылдын календардык *аттарында кулжа айы, бугу айы, чын куран, жалган куран* айлары бар.

Жан-жаныбарларга аёочулук менен мамиле жасоо, табийгаттын көркүнө тартылуу жана аны аярлап урунуу тарбиясы кыргыз элинде бүгүнкү күндө негизги орунда турат.

Адабияттар:

1. Баястанов Т. Кыргыз табышмактарындагы тексттик кыйтма ой (подтекст) [Текст]: филол. илим. канд... дис / Т. Баястанов. – Бишкек, 2006. – 132 б
2. Биялиев А. Аңчылык терминдеринин кырг-орусча сөздүгү [Текст] / А. Биялиев. – Фрунзе.: Илим, 1967. - 106 б

3. Гүнгөр А. Кыргыз жана түрк тилдериндеги ооруларга байланыштуу тергөөлөр [Текст]: дис. ...канд.филол.наук: 10.02.02 / А.Гүнгөр. - Бишкек, 2006. - 240 б.
4. Щербак, А.М. Историческое развитие лексики тюркских языков [Текст] / А.М.Щербак. // Названия диких и домашних животных – М.: - 1961. – С. 117 – 160.